

Retruque

**XÉNESE E OCASO DAS
PAISAXES NATURAIS DE
GALICIA**

Pablo Ramil Rego

Universidade de Santiago de Compostela

INTRODUCCIÓN: OS ESTUDOS E CLASIFICACIÓNS DAS PAISAXES DE GALICIA

Podemos asumir que as primeiras tipoloxías da paisaxe galega quedan plasmadas nos petróglifos, onde os antigos poboadores de Galicia indicaban áreas reais ou imaxinarias de caza, distintos territorios e itinerarios. Os propios petróglifos, as medoñas e as pedras chantadas serviron e aínda se empregan como marcos xeográficos, como fitos nas principais vías que discorren polas nosas vellas paisaxes.

As primeiras referencias escritas das paisaxes galegas relaciónanse coa invasión e posterior ocupación romana. Os escritos describen vagamente o territorio e destacan os aspectos utilitaristas, así como os elementos discordantes cos usos e costumes da metrópole, coa evidente intención de xustificar a actuación de dominio e colonización.

Entre as descrições antigas da paisaxe da *Gallaecia* son sen dúbida as de Estrabón (63 a. de C.-19 d. de C.) as que máis regueiros de tinta xeraron entre os autores posteriores, entre outros Bermejo Barreira e García Quintela (Bermejo Barreira, 1979, 1982 e 1986; e García Quintela, 1999). A visión de Estrabón é puramente egocéntrica e utilitarista pero, a pesar diso, inclúe dous importantes escenarios que se manterán en todas as descrições xeográficas posteriores e que na actualidade seguen vixentes, a oposición do espazo ou paisaxe litoral –sublitoral fronte ao interior, entendido este como exclusivamente montañoso. A anteposición costa, val, chaira fronte á montaña será, xa que logo, un elemento clave non só na configuración dos compoñentes da paisaxe no tocante á súa xeografía ou cuberta vexetal, senón que imporá unha clara diferenza en relación á vida e organización social dos montañeses fronte aos que viven nas terras baixas e no litoral.

A montaña configúrase como o auténtico límite do Imperio; os atrancos para acceder a ela e, xa que logo, a súa maior dificultade para dominala e adminis-

trala fan que Estrabón e outros autores clásicos incidan de forma moi xenérica nas peculiaridades da paisaxe montañesa e, sobre todo, nas peculiaridades de comportamentos dos belicosos montañeses.

O esquema analítico da paisaxe e do territorio descrito por Strabón mantérase noutros autores clásicos e persistirá máis ou menos evidente ata a primeira metade do século XIX. Así, comparando as descrições de Molina (1550), coas de Padín (1849), percíbese un neto incremento da información sobre os compoñentes xeográficos, xeolóxicos, zoolóxicos, así como no tocante ás especies cultivadas e á estrutura de ocupación do territorio litoral-sublitoral, e que apenas hai información verbo da configuración das áreas de montaña. Por outra parte, as dificultades de acceso e o escaso coñecemento sobre moitas rexións de Galicia quedan patentes cando, en obras escritas na primeira metade do século XIX, como é o caso da historia de Padín (1849), se recollen integramente as vagas descrições, moitas veces impregnadas de mitos e lendas, da obra do licenciado Molina (1550), escrita trescentos anos antes.

A análise científica da paisaxe xorde con Alexander von Humboldt (1769-1859) e os seus discípulos. A influencia de Humboldt sobre a ciencia española e en particular sobre a galega é notoria. E un dos seus máis importantes seguidores é sen dúbida Víctor López Seoane (1834-1900). A *Reseña de la Historia Natural de Galicia* inclúe a primeira descripción científica da paisaxe galega. Posteriormente, o discípulo de López Seoane, o pai Baltasar Merino (1845-1910), rompe definitivamente coa ortodoxia naturalista do dezaioito e incorpora na súa célebre *Flora de Galicia* (1908) un apéndice sobre a paisaxe e a vexetación do territorio galego; «Ligeras indicaciones sobre la fitogeografía gallega», no que queda patente a dualidade entre a paisaxe mediterránea, cinguida ao Sil, e a atlántica, característica da maior parte de Galicia.

Os esbozos da paisaxe galega marcada por Merino (Merino, 1909) serán desenvolvidos posteriormente por Otero Pedrayo (Otero Pedrayo, 1926a, 1926b, 1927, 1928, 1959, e Otero Pedrayo *et al.*, 1955) desde unha perspectiva fortemente xeográfica e humana. Otero Pedrayo nítrese das «rexións naturais» establecidas por Dantín Cereceda (Dantín Cereceda, 1922 e 1942), adecuándoas e conformándoas á realidade galega. A Otero Pedrayo débese a primeira delimitación das diferentes paisaxes culturais de Galicia e, asemade, afianza a descripción dos espazos de forte carácter natural, incluíndo unha secto-

rización das unidades marítimo-costeiras, cinco sectores ou arcos, que aínda se emprega na actualidade. Mentres que a proposta para as áreas interiores quedou esvaecida polos brutais cambios sufridos a partir da segunda metade do século XX, Otero Pedrayo (1927 e 1928) executa unha descrición xeográfica sistemática da parroquia e da aldea e analiza os diversos tipos de asentamentos territoriais, integrándoos con diferentes tipos de unidades que hoxe designamos como agrosistemas.

Bellot Rodríguez establecerá as bases da moderna Xeobotánica, coa incorporación de técnicas paleoecolóxicas orientadas á análise histórica dos cambios da paisaxe, desenvolvendo ademais un importante labor na descrición das comunidades vexetais, é dicir, dos compoñentes teselares das paisaxes. Posteriormente, e seguindo igualmente o método sigmatista, Rivas Martínez (2005 e Rivas-Martínez *et al.*, 1984 e 1987) e Izco (1987) abordarán novas propostas sobre os principais dominios e as unidades que conforman a paisaxe galega, aínda que sen propoñer unha formulación expresa de tipos e unidades paisaxísticas.

Desde o ámbito da Xeografía agraria, Bouhier (1979) formula unha ampla descrición dos sistemas de explotación agrícola do territorio galego. A análise de Bouhier peca en exceso de simplicidade pois reduce os tipos de agrosistemas indicados previamente por Otero Pedrayo (1926b, 1927 e 1928) a dez formas principais de organización agraria, esvaecendo a presenza territorial de importantes tipos de agrosistemas, como acontece coas áreas de montaña con gandaría extensiva, que aparecen irregularmente englobadas en agrosistemas tipo *bocage*, cando son posuidoras de características territoriais, estruturais e produtivas claramente diferentes, e mostran elementos comúns cos agrosistemas de gandaría extensiva descritos noutros territorios da faciana atlántica europea.

Na década dos noventa, impúlsanse novas liñas de investigación da paisaxe, incorporando técnicas de reconstrución paleoecolóxica e de ecoloxía da paisaxe que levan a propoñer unha reformulación das unidades paisaxísticas, entendidas como elementos dinámicos, froito da interacción espazo-temporal de factores ambientais e antrópicos (Ramil Rego, 1993), integrando, xa que logo, a dinámica paisaxística no ámbito do cambio global, tanto a grandes escalas temporais, como en relación cos períodos recentes que discorren entre a ruralización do territorio galego marcada pola expansión do fenómeno castrexo, ata a degradación e desnaturalización das paisaxes que se produce ao longo do Antropoce-

no (Díaz Varela, Ramil Rego e Calvo Iglesias, 2006; Fernández Rodríguez, Muñoz Sobrino, Ramil Rego e Gómez Orellana, 2002; Gómez Orellana *et al.*, 2005-2006 e 2007; e Ramil Rego *et al.*, 1998 e 2005).

No ano 2000, o Consello de Europa, reunido na localidade italiana de Florencia, elabora o Convenio Europeo da Paisaxe, que non será ratificado por España, como adoita acontecer coa maioría dos convenios internacionais relacionados co medio natural, ata o ano 2007. O Convenio Europeo da Paisaxe constitúe o primeiro acordo internacional que promove un marco político e xurídico común para a protección, xestión e o desenvolvemento sostible da paisaxe europea. Entre as novidades que achega o devandito convenio está a de propoñer a paisaxe como concepto integrador nas políticas de planificación e ordenación do territorio e dos recursos naturais, incorporándoa aos valores substantivos do proxecto de sociedade humanística que o Consello de Europa propón e defende desde a súa fundación. O Convenio Europeo da Paisaxe será integrado na lexislación galega a través da Lei 7/2008, do 7 de xullo, de Protección da Paisaxe de Galicia.

O Convenio da Paisaxe determina a necesidade de catalogar os tipos de paisaxes e, neste ámbito, o Ministerio de Medio Ambiente desenvolveu un ambicioso proxecto dirixido polos profesores Mata Olmo e Sanz Herráiz, que xerará a publicación do *Atlas de los Paisajes de España* (2003). Desde un punto de vista científico, a obra destaca por adecuar unha metodoloxía científica, baseada noutras experiencias europeas, para a identificación e clasificación das paisaxes, pero, non obstante, resulta pouco brillante no momento de delimitar e caracterizar estas, sobre todo nos territorios atlánticos ibéricos e en concreto en Galicia, que lle restan á devandita obra o seu valor de referencia que motivou a súa redacción.

No caso galego, os límites das unidades seguen en boa medida as descrições recollidas en autores anteriores, como Otero Pedrayo ou Dantín Cereceda, así como de autores contemporáneos, fundamentalmente Pérez Alberti (1986). Non obstante, a delimitación final das clases e tipos de paisaxes resulta moi insatisfactoria, e incumpre mesmo os criterios metodolóxicos previamente formulados, creando unidades totalmente artificiais, mentres que, pola contra, propón a división ou individualización de unidades que carecen de sentido bioxeográfico e paisaxístico. As deficiencias observadas na proposta de Mata Olmo e Sanz Herráiz (2003) leváronnos a efectuar unha nova sectorización das paisaxes de

Galicia (Ramil Rego *et al.*, 2005), mantendo a metodoloxía establecida no *Atlas de los Paisajes de España*, delimitando as unidades paisaxísticas a partir dunha información máis detallada e precisa dos seus compoñentes básicos e delimitando as catro clases e os vinte e un tipos de unidades de paisaxe de Galicia a escala 1:5.000.

DINÁMICA DAS PAISAXES DE GALICIA

O territorio galego, en triste sintonía co resto dos territorios atlánticos europeos, carece desde hai séculos de paisaxes prístinas. A acción humana, patente no noso territorio desde hai máis de cinco mil anos, supuxo a transformación das paisaxes prístinas en paisaxes naturais, tamén consideradas xeralmente como semi-naturais, xa que nelas aínda persistían elementos característicos das paisaxes e sistemas prístinos, xunto con novos elementos vinculados cos sistemas de explotación dos recursos. A expansión das paisaxes naturais coincide co crecente poboamento das Idades do Bronce e do Ferro, coa ruralización do territorio a través da aparición de poboados estables e fortificados, os castros. Posteriormente, sufrirán durante a Idade Media unha importante transformación vinculada ao establecemento do novo modelo produtivo impulsado pola Igrexa e a nobreza, para manterse sen apenas modificacións ata a primeira metade do século XX, en pleno desenvolvemento do Antropoceno (Crutzen e Stoermer, 2000).

As paisaxes naturais, forxadas na domesticación das paisaxes prístinas, deben considerarse tamén como paisaxes culturais, ao posuír notables valores culturais e etnográficos, tanto de carácter material como inmaterial. As paisaxes naturais pódense descompoñer en distintos agrosistemas, e estes, asemade, en tipos de hábitats. Os agrosistemas tradicionais caracterízanse por manter un equilibrio territorial e funcional entre os espazos forestais *-silva-*, as áreas de matorral e afloramentos rochosos *-saltus-* e as áreas de uso agrícola *-ager*. Este equilibrio sustenta unha gran diversidade de hábitats e especies de flora e fauna silvestre, así como un número tampouco desprezable de variedades de plantas cultivadas e de razas gandeiras.

A partir da Revolución Industrial, o espazo agrario europeo experimenta unha progresiva e drástica transformación, que culminará na segunda metade do

século XX coa instauración de modelos de explotación totalmente insostibles, tanto no ámbito ambiental, como no económico e social. As transformacións que vive a «Europa liberal» son similares e teñen as mesmas funestas consecuencias que as que se producen na «Europa socialista», e provocan a substitución das paisaxes naturais e dos agrosistemas tradicionais, por paisaxes e sistemas artificiais. En Galicia, como noutros territorios europeos, esta salvaxe transformación supón a ruptura do equilibrio existente entre *silva*, *saltus* e *ager*, que traerá como consecuencia unha importante afección sobre a biodiversidade e o patrimonio natural e cultural atesourado nos agrosistemas tradicionais e, xa que logo, un gran número de tipos de hábitats naturais, así como que centos de poboacións de especies de fauna e flora silvestre se atopen na actualidade ameazadas de desaparición. Xunto coa desaparición dos elementos silvestres, a agonía do espazo rural tradicional supuxo a perda, en moitos casos irrecuperable, dunha inxente cantidade de variedades e razas tradicionais, así como dun número tampouco desprezable de elementos relevantes do patrimonio cultural de Galicia. Fíxose todo iso para favorecer unha suposta modernidade, que provocou o éxodo masivo de agricultores e gandeiros e, xa que logo, o despoboamento de numerosos rúeiros, aldeas ou mesmo de pequenas vilas.

Na triste historia da destrución da paisaxe tradicional de Galicia xorden distintos actores, aínda que entre eles aflora polo seu efecto destrutor a execución de fatídicos proxectos de colonización e concentración pareceira auspiciados inicialmente polo afán produtivista do franquismo, que aínda, de forma anacrónica, manteñen a súa vixencia e formas de destrución na actualidade. As áreas concentradas perden todo vestixio de naturalidade, os elementos naturais, como as árbores, son desprezados, como o son tamén os muros, os chantos, os cruceiros ou os castros e as medoñas. Todo debe ser uniformado e homoxeneizado, co fin de favorecer a implantación do deserto de herba, extensas pradarías pauciespecíficas, constituídas xeralmente por tres especies sementadas e un cortexo máis ou menos amplo de elementos sinantrópicos e invasores, entre os que se intercalan parcelas igualmente monótonas de cultivos transxénicos, con métodos de explotación nos que o exceso de agroquímicos pon en xaque o carácter sostible do sistema. O novo *ager* avanza de forma corrosiva, degradando e uniformizando os eidos, cortiñas, agras e prados, labrados ao longo da historia rural de Galicia, destruíndo calquera vestixio ou elemento de importancia natural ou cultu-

ral, mentres que é incapaz de absorber os seus propios residuos e necesita constantes achegas de insumos para poder manterse.

A homoxeneidade do *ager* solápase coa monotonía da *silva*, na que o eucalipto adquire vertixinosamente un papel dominante, cando non exclusivo, na maior parte do territorio galego; paisaxes costeiras dominadas por eucaliptais defoliados polo avance do *Gonipterus*; pedopugas (*pseudotsuga*) e piñeiros silvestres invadindo brañas e tremedais; piñeiros de Monterrei e marítimo crescendo con total impunidade sobre as dunas grises e as dunas remontantes; acacias e mimosas devorando as bocarribeiras. Mentres que as fragas, carballeiras, reboleiras, aciñeiras, sobreirais e bidueirais agonizan baixo o «rouco son» da motoserra.

O *saltus* é a paisaxe por antonomasia de Galicia. A súa fisionomía, que marcou durante a maior parte do Cuaternario o tapiz vexetal galego e foi sustento esencial para os agrosistemas tradicionais, é agora un elemento proscrito, malia a súa consideración como hábitat de interese comunitario. Para a Administración é simple biomasa residual dun sistema manifestamente mellorable, aínda que as melloras sen sentido só xeran maior gasto económico e maior pegada ecolóxica.

Monte tras monte, serra tras serra, val tras val, a perda da paisaxe natural galega progresa incesantemente. E no avance das paisaxes artificiais incorpóranse novos elementos froito da voracidade especuladora que afoga os profundos vales e canóns para exportar enerxía fóra das nosas fronteiras, e transforma os cumios en cemiterios de ferralla, marañas de tendidos eléctricos e labirintos de pistas. Existe tamén unha xenuína paisaxe artificial propiciada polo Plan de Costas que deixa a súa pegada permanente de formigón, madeira, aceiro inoxidable e especies invasoras nas dunas, acantilados e brañas do litoral, e crea unha muralla de pésimo gusto entre a ría de Ribadeo e o esteiro do Miño. Estas formulacións foron exportadas con total impunidade aos cursos fluviais, promovendo a súa canalización e a degradación das súas ribeiras.

A destrución da paisaxe galega non é allea ao fenómeno do «ladrillazo», manifestación da desorde urbanística que atopou forte arraigamento nas áreas costeiras, transformando sistemas de dunas, acantilados ou brañas costeiras, nunha amálgama aberrante de ladrillo e modernidade, equiparable, a menor escala, aos modelos máis abominables e insostibles que imperan nas áreas máis especulativas da costa mediterránea. A epidemia estendeuse cara ao interior, e así

os terreos de concentración, que en anos previos sustentaron agrosistemas tradicionais, son agora edificadas, sen gardar unha mínima relación cos primitivos núcleos rurais. O «ladrillazo» adquire en Galicia tinguiduras pintorescas, que inclúen desde as aberrantes colonias de «persiana baixada», que circundan os principais centros de atracción turística e as neourbes dormitorio, ata o «ladrillazo» con pedigree, froito da desbordante e descontrolada creación de alucinados profesionais que non teñen reparo en deixar unha pegada permanente e aberrante sobre a paisaxe.

Pero de todos os modelos de «ladrillazo» presentes en Galicia, o máis xenuíno é o galpón, que, integrado na política do «ti vai facendo», provoca a agonía de amplas áreas do territorio litoral e sublitoral, chegando a conformar extensos poboados de favelas, exemplos alarmantes de insostibilidade territorial e ambiental.

A conservación da paisaxe galega atópase nun momento crucial, talvez diante da última oportunidade para preservar aqueles retallos e elementos que durante o devir histórico marcaron e configuraron unha parte esencial da identidade de Galicia. E por iso as clasificacións das paisaxes deben cubrir, ademais dos formalismos sistemáticos, aspectos fundamentais ligados ao estado de conservación destes, á calidade paisaxística de cada territorio, a avaliar obxectivamente a incidencia a curto e medio prazo tanto dos plans e actuacións destrutoras, como a eficacia dos sistemas legais e de xestión establecidos para asegurar a súa conservación con medidas lexislativas e administrativas para o uso racional e sostible da paisaxe.

BIBLIOGRAFÍA

- BERMEJO BARRERA, J. C.: «Tres notas sobre Estrabón: Sociedad, Derecho y Religión en la cultura castreña», *Gallaecia*, 4, 1979, p. 1-97.
- BERMEJO BARRERA, J. C.: *Mitología y mitos de la Hispania Prerromana*, I, Editorial Akal, Madrid, 1982.
- BERMEJO BARRERA, J. C.: *Mitología y mitos de la Hispania Prerromana*, II, Editorial Akal, Madrid, 1986.
- BOUHIÉ, A.: *La Galice. Essai géographique d'analyse et d'interprétation d'un vieux complexe agraire*, La Roche-sur-Yon, 1979.
- CRUTZEN, P. J. e E. F. STOERMER: «The “Anthropocene”», *Global Change Newsletter*, 41, 2000, p. 17-18.
- DANTÍN CERECEDA, J.: *Ensayo acerca de las regiones naturales de España*, Madrid, 1922.
- DANTÍN CERECEDA, J.: *Regiones naturales de España*, Madrid, 1942.
- DÍAZ VARELA, R. A., P. RAMIL REGO e M. S. CALVO IGLESIAS: «Identification and categorization of linear disturbances in Corrubedo natural park (NW Iberian peninsula)», *ISPRS Archives*, 35, 2006, p. 1-6.
- FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, C., C. MUÑOZ SOBRINO, P. RAMIL-REGO e L. GÓMEZ ORELLANA: «Historia ecológica de Galicia: modificaciones del paisaje a lo largo del Cenozoico», *Semata*, 13, 2002, p. 67-104.
- GARCÍA QUINTELA, M. V.: *Mitología y mitos de la Hispania Prerromana*, III, Editorial Akal, Madrid, 1999.
- GÓMEZ ORELLANA, L., P. RAMIL REGO, C. MUÑOZ SOBRINO e M. J. IRIARTE CHIAPUSSO: «Cambio climático y dinámica temporal del paisaje y de los hábitats en las ecorregiones del NW de la Península Ibérica durante el Pleistoceno superior», en MUNIBE: *Antropología y arqueología. Homenaje a Jesús Altuna*, 2005-2006, p. 537-551.
- GÓMEZ ORELLANA, L., P. RAMIL REGO e C. MUÑOZ SOBRINO: «The Würm in NW Iberia, a pollen record from Area Longa (Galicia)», *Quaternary Research*, 67, 2007, p. 438-452.
- HUERTA Y VEGA, F. X. DE LA: *Anales de el Reyno de Galicia*, 2 vol., Santiago de Compostela, 1733-1736.
- IZCO, J.: «Galicia», en M. PEINADO e S. RIVAS MARTÍNEZ (ed.): *La Vegetación de España*, Universidad de Alcalá, Alcalá de Henares, 1987.
- LÓPEZ SEOANE, V.: *Reseña de la Historia Natural de Galicia*, Imprenta Soto Freire, Lugo, 1866.
- MARTÍNEZ DE PADIN, L.: *Historia política, religiosa y descriptiva de Galicia*, Madrid, 1849.
- MATA OLMO, R. e C. SANZ HERRÁIZ (dir.): *Atlas de los Paisajes de España*, Madrid, 2003.
- MEDINA, P. DE: *Libro de las grandezas y cosas memorables de España*, Madrid, 1549.
- MERINO, B.: *Flora de Galicia*, t. III, Santiago de Compostela, 1909.
- MOLINA, B. S. DE: *Descripción del Reyno de Galicia y de las cosas notables del Autor*, Madrid, 1675.
- OTERO PEDRAYO, R.: *Guía de Galicia*, Galaxia, Vigo, 1926a (primeira edición).
- OTERO PEDRAYO, R.: *Síntesis xeográfica de Galicia*, Seminario de Estudos Galegos, 1926b.
- OTERO PEDRAYO, R.: *Problemas de Xeografía Galega. Estudos encol das formas de poboación labrega. A parroquia de Trasalva*, Nós, 1927.
- OTERO PEDRAYO, R.: *Paisajes y problemas geográficos de Galicia*, Biblioteca de Estudios Gallegos, Madrid, 1928.
- OTERO PEDRAYO, R.: «En busca de una fórmula del paisaje gallego», *Vida Gallega*, 49, 1959.
- OTERO PEDRAYO, R. et al.: *Paisaxe e cultura*, Galaxia, Vigo, 1955.
- PÉREZ ALBERTI, A.: *A Xeografía*, Galaxia, Vigo, 1986.
- RAMIL REGO, P.: «Historia de la vegetación y evolución climática durante el Pleistoceno Superior y el Holoceno, en las regiones montañosas del Noroeste Ibérico», en A. PÉREZ ALBERTI, P. RAMIL-REGO e L. GUI-

- TIÁN RIVERA (ed.): *La evolución del paisaje en las montañas del entorno de los Caminos Jacobeos*, Santiago de Compostela, 1993.
- RAMIL REGO, P., C. MUÑOZ SOBRINO, M. A. RODRÍGUEZ GUITIÁN e L. GÓMEZ ORELLANA: «Differences in the vegetation of the North of the Iberian Peninsula during the last 16,000 years», *Plant Ecology*, 138, 1998, p. 41-62.
- RAMIL REGO, P. *et al.*: «La expresión territorial de la biodiversidad. Paisajes y hábitats», *Recursos Rurais – Cursos e Monografías*, 2, 2005, p. 109-128.
- RIVAS MARTÍNEZ, S. (dir.): *Mapa de series, geoserias y geopermaseries de vegetación de España. Manuscrito*, Phytosociological Research Center, Madrid, 2005.
- RIVAS MARTÍNEZ, S., T. E. DÍAZ, J. A. FERNÁNDEZ-PRIETO e A. PENAS: *La vegetación de la alta montaña cantábrica: Los picos de Europa*, Ed. Leonesas, León, 1984.
- RIVAS MARTÍNEZ, S. e J. M. GÁNDULLO: *Memoria del Mapa de Series de Vegetación de España 1:400.000*, Serie Técnica, ICONA, Madrid, 1987.